

מסיבת עיתונאים בהשתתפות נשיאי רוסיה, טורקיה ואיראן, 4 באפריל 2018, מקור: kremlin.ru.

מגמות פוליטיות במזרח התיכון: הצצה לעתיד?

אירינה זבייגלסקיה

המגמות העיקריות שהתפתחו במזרח התיכון בעשור האחרון נחלקות לשתי קבוצות, הקשורות ביניהן ומשלימות זו את זו. הראשונה משקפת את השפעתן של מגמות עולמיות ואת השנייה ניתן לייחס לזרמים אזוריים. עשר השנים שחלפו מאז 'האביב הערבי' שינו את פני המזרח התיכון, והמציאות החדשה מתבטאת בדרישה מוגברת לרפורמות חברתיות וכלכליות, התורמת בתורה לרמה גבוהה של חוסר יציבות פנימית, כלומר לגלים חדשים של תסיסה חברתית. החשש מכוונת ארצות הברית לקצץ בהתחייבויותיה הצבאיות הוביל את מדינות ערב להסתמך על גיוון אסטרטגי, ולמרות השמירה על האוריינטציה המסורתית שלהן לארצות הברית, הן מבססות במקביל קשרים עם רוסיה וסין. הנורמליזציה הערבית-ישראלית נובעת בחלקה מהחיפוש אחר "ספקית ביטחון" חדשה. האביב הערבי תרם לעלייתן של הגמוניות אזוריות – טורקיה, איראן, ישראל וערב הסעודית, שנעשו אסרטיביות יותר ביישום מטרותיהן האסטרטגיות. למעשה, בפעילותן הנמרצת לקידום סדר היום שלהן נמצאות המעצמות המקומיות לא פעם צעד אחד לפני שותפותיהן העולמיות.

מילות מפתח: מגמות, סכסוכים, נורמליזציה, הגמוניות אזוריות, שחקנים לא-מדינתיים, מעצמות עולמיות, דיקטטוריות חדשה, רוסיה, ארצות הברית, סין, טורקיה

ברמה השנייה, המתיחות בין רוסיה למערב נותרה בעינה (שאריות של תקופת המלחמה הקרה), אך הרוסים כבר אינם מסוגלים לעצב את מערכת היחסים באזור. המזרח התיכון עדיין אינו מקום שבו היחסים בין מעצמות עולמיות יכולים להתפרש כחיוביים. עם זאת, ישנם עדיין תחומים שבהם המעצמות העולמיות משתפות פעולה, כמו מדיניות רוסית-אמריקאית לפתרון המלחמה בסוריה, תהליך ז'נבה, משא ומתן על לוב בחסות האו"ם והמאבק בטרור. בה בעת, אם רוסיה לא תחזק את עמדותיה הצבאיות-אסטרטגיות והמדיניות באזור, לא יתאפשר שיתוף פעולה רוסי עם מדינות המערב, גם לא בממדים צנועים. התנהלותה של מוסקבה במזרח התיכון היא אפוא תוצאה של ביטחונה במעמדה בזירה העולמית, המאפשר לה לקבל החלטות מרחיקות לכת.

מוסקבה הפכה לשחקנית חשובה והוכיחה את יכולתה להיות גורם המשנה את כללי המשחק. התחזקות קשריה הצבאיים-טכניים והכלכליים עם מדינות המזרח התיכון ניכרת. רוסיה השיגה לעצמה בסיסים צבאיים בעלי חשיבות אסטרטגית על חוף הים התיכון. מכיוון שהיא מחזיקה בעיקר בכוח קשה, ניתן לייחס חלק מהצלחתה באזור לנכונותן של כמה מהמדינות המקומיות לראות בנוכחותה משקל נגד לדומיננטיות האמריקאית. על פי הערכות מסוימות, המצב דמוי המלחמה הקרה מעניק למדינות אלה אפשרויות תמרון טובות יותר.

ברמה השלישית, המזרח התיכון מצוי כעת ברמה גבוהה של חוסר ודאות, שהיא מאפיין בולט של היחסים הבינלאומיים בעידן הנוכחי. יתרה מזו, בכוחם של עימותים והתנגשויות ברמה המקומית להוסיף כיום לחוסר הוודאות העולמי. בתחזית שהכין המכון לכלכלה עולמית ויחסים בינלאומיים של האקדמיה הרוסית למדעים, איזודאות נקראת "ודאות שלילית". על פי התחזית, אי-הוודאות, אחד המאפיינים של היחסים הבינלאומיים בשנים האחרונות, מפנה את מקומה לוודאות שלילית עתידית בטווח הבינוני, בשנים 2024–2025 (Dynkin & Baranovsky, 2019). ראוי להבהיר כי חוסר ודאות ביחסים בינלאומיים כלל אינו תופעה חדשה. לאורך ההיסטוריה התרחשו אירועים שלא ניתן היה לחזות אותם, ורק במבט לאחור הם התפרשו כהגיוניים לחלוטין. מבחינת המזרח התיכון, איזודאות היא זה מכבר הנורמה המבשרת השתנות מהירה בתמונת היחסים בין השחקנים העיקריים.

מגמות אזוריות

דינמיקה אזורית משקפת לפעמים מגמות עולמיות, גם אם חלים בהן שינויים. במקרים מסוימים היא אפילו מקדימה את המגמה העולמית ומשמשת איתות לתמורות

מגמות עולמיות והקרנתן על האזור

השפעת המגמות העולמיות על האזור יכולה להיבחן בשלוש רמות עיקריות. ראשית, להתעוררות החדשה של דו־קוטביות גלובלית, בדמות היריבות בין ארצות הברית לסין, אין עדיין השפעה מכרעת על המזרח התיכון. ארצות הברית, למרות כוונותיה לצמצם את נוכחותה והתחייבויותיה בכל האזור, עדיין מחזיקה בצבא החזק והמשפיע ביותר, עודנה גורם פוליטי וכלכלי דומיננטי והיא ממשיכה לגלם את ההיבטים התרבותיים של הגלובליזציה.

סין היא ללא ספק שחקנית משפיעה באזור כיום, עם יכולות כלכליות וטכנולוגיות מרשימות. בייג'ינג הרחיבה את השפעתה במזרח התיכון בעיקר דרך תחום הנפט והגז ופרויקטים של תשתיות, בפרט אלה שבוצעו במדינות הקשורות ליוזמת החגורה והדרך. דוגמה לאופן שבו בייג'ינג הרחיבה את פעילותה היא ההסכם שחתם תאגיד הנפט הלאומי של סין עם ADNOC, חברת הנפט הממלכתית של אבו־דאבי, ב־22 ביולי 2019. הצדדים הסכימו "לחפש ולפתח הזדמנויות חדשות לשיתוף פעולה" בתחום הנפט והגז הטבעי הנוזלי (גט"ן) (Manukov, 2020). מבחינה אסטרטגית, סין רואה במצרי הורמוז ובמצר באב אל-מנדב מיקומים קריטיים, ולכן הקימה את בסיסה הצבאי הזר הראשון בג'יבוטי. בייג'ינג משקיעה רבות גם בנמלים מסחריים, ובכלל זה נמל גוואדר שבפקיסטן ונמל דוקם של עומאן – שניהם בעלי מיקום אסטרטגי משני צידיו של מפרץ עומאן. יש דאגה מסוימת באזור (בייחוד מצד ישראל, טורקיה ומספר מדינות ערביות) לגבי הסיכויים לשותפות של סין עם איראן. מדינות באזור מתמקדות במטרה לוודא שאיראן וסין לא ייצרו שותפויות, מחשש שהן יצאו משליטה.

עם זאת, אין להפריז בהיקף כניסתה של סין למזרח התיכון ובהפיכתה לשחקנית חיצונית מובילה. אומנם שותפות מזרח-תיכוניות של ארצות הברית כבר מקבלות טכנולוגיות והשקעות סיניות, ולדברי אורי סלע וברנדון פרידמן, "אם יש תחום שבו המתח הסיני-אמריקאי העולה עשוי לאלץ מדינות אלה לעמוד בפני בחירות קשות, זהו המאמץ הסיני המתמשך להכניס תשתיות ותקנים עולמיים דיגיטליים ותקשורתיים חדשים" (Sela & Friedman, 2020). מובן מאליו שתקנים דיגיטליים ותקשורתיים הם כלים שימושיים להשפעה עבור בייג'ינג, אך הם לא יצליחו להניב לסין מעמד דומיננטי באזור. ולבסוף, הפער התרבותי בין סין למעצמות האזור מונע חילופים הדדיים פעילים יותר. בשנת 2018, למשל, סטודנטים ממדינות ערב לא כיכבו בראש רשימת הסטודנטים הבינלאומיים הלומדים בסין, לפי מדינת מוצא (Ministry of Education, 2019).

שאפתניות אלה משתמשות במשאבים ובהשפעה שלהן במיומנות, לצד יכולות כלכליות, מדיניות וצבאיות. איראן, שלפי שעה מוטלות עליה סנקציות, עדיין מצליחה לשמור על יציבות כלכלית מסוימת בניסיונותיה ליצור "כלכלת התנגדות", אולם היא עומדת כעת בפני אתגרים גדולים אף יותר בעקבות ירידת מחירי הנפט העולמיים והשלכות נגיף הקורונה. טורקיה אינה חוששת להפגין את נכונותה להשתמש בכוח צבאי באופן תקיף יותר, במצבים שונים ובזירות עימותים שונות. ערב הסעודית אינה נרתעת מהבלטת תפקידה המיוחד, לא רק במזרח התיכון אלא גם מעבר לגבולות האזור. ישראל היא שחקנית חזקה שמעדיפה למנף את כוחה הצבאי ואת הישגיה במדע ובטכנולוגיה כמנועי התקדמות מרכזיים.

רוסיה הצליחה לבסס קשרים טובים עם המעצמות המקומיות, אך לרוב קשה לנבא מה יקרה במערכות יחסים אלה. למעצמות האזוריות אינטרסים משלהן, והן חותרות אליהם ללא קשר לרוסיה כשותפה העולמית. כך למשל, היחסים בין רוסיה לטורקיה הם ברית שברירת ולא פשוטה, שכבר אירעו בה כמה משברים. גם יחסי אנקרה עם בעלות בריתה בנאט"ו הפכו לעומתיים יותר. "נישואי הנוחות" הרוסיים-איראניים עשויים לאפשר לשתי המדינות לפתור כמה בעיות, אך הם יתקשו לגרום לאיראן להיענות במידה רבה יותר לאינטרסים של רוסיה. למרות יחסיה הטובים עם מוסקבה, ישראל ממשיכה בפשיטותיה על מתקנים של איראן ומוכיחה את חוסר יכולתה של רוסיה לסגור את המרחב האווירי של סוריה. באוגוסט 2018 התרחש משבר חמור בין שתי המדינות, כאשר הכוחות הסוריים הפילו בטעות מטוס IL20 רוסי בעקבות תקיפה ישראלית.

השחקניות המקומיות נעשות עצמאיות יותר בהתנהגותן המדינית, והדבר רק מוסיף ממד של אסרטיביות לסגנון המדיני המוכר שלהן. מעצמות קטנות ואפילו חלק מהבינוניות ידועות כמי שמגיבות הרבה יותר מהר לאירועים, אם כי לא תמיד בצורה מאוזנת. תכופות הן מוכנות להעלות את ההימור, ובכך מותירות את היריב ללא יכולת לשמור על כבודו. כמו כן, הן עשויות להחליט במהירות לפתוח בעימות חמוש או לנתק יחסים דיפלומטיים. במזרח התיכון, מעבר מהיר לעימות אלים או החרפת המתיחות המדינית, גם בהיעדר איום קיומי, הם הסמל המסורתי של ההתנהגות המקומית ומאפיין מובהק של היחסים בין מדינות האזור.

עימות כגורם מערכתי

המערכת האזורית נוטה לעימותים מאז ומתמיד. כמעט כל מדינות האזור מעורבות בסכסוכים גלויים או סמויים.

ולשינויים הבינלאומיים הצפויים. כך, התנועות החברתיות הגדולות וההפגנות שפרצו במזרח התיכון בסוף 2010 וכונו בהמשך 'האביב הערבי' הפכו עד מהרה לאיתות המבשר על מצוקה עולמית. בהמשך הושפעו ספרד, צרפת, ונצואלה, ארצות הברית ובלארוס במידה לא פחותה מתנועות מחאה כאלה, שלמרות ההבדלים המהותיים בתרבות ובנסיבות, חולקות כמיהה משותפת לצדק ולכבוד.

הדומיננטיות של האג'נדות המקומיות, שמביאה לכך שכל פעולה בזירה הבינלאומית מתבצעת תוך פזילה לקהלים מקומיים, היא מאפיין מוכר של מדיניות ממשלים במזרח התיכון. נטילת תפקיד פעיל במאמצים הבינלאומיים נועדה לפצות על כישלונות בענייני פנים ולהבטיח את התגייסות ההמונים סביב קבוצות עילית מסוימות. גם הפנייה לרקע ההיסטורי של המדינה, בתקווה להחזיר לעצמה את הגדולה וההשפעה של ימי העבר, ממלאת תפקיד משמעותי.

קל להבחין בפעולות כאלה במדיניות של מדינות כמו טורקיה ואיראן. בישראל, בנימין נתניהו, מנהיג פוליטי ותיק, מיומן היטב בגיוס סדר יום של מדיניות חוץ כדי לשמור על עמדת הכוח שלו ועל התמיכה בקרב ציבור בוחריו, במנותק מהקשיים הכלכליים והחברתיים במדינה. אולם לאחרונה נצפתה מדיניות חוץ הפוזלת פנימה גם במעצמות המובילות בעולם. כך ניצל הנשיא טראמפ את הישגיו במדיניות חוץ כדי להגביר את הפופולריות שלו בקרב הקהל הביתי וכהוכחה ליעילותו. ברוסיה, סיפורים חדשותיים על מדיניות החוץ שלטו בתקשורת יותר מידיעות על סדר היום המקומי, לפחות לפני שהמגפה פרצה.

באותו עניין, העובדה שכוחות אזוריים נעשו פעילים יותר ושהתחרות ביניהם גברה בעקבות זאת מאששת את הנחת היסוד, שתהליך המעבר המתרחש במערכת היחסים הבינלאומיים מספק למדינות בינוניות וקטנות אפשרויות תמרון נוספות. היעדרו הזמני של כוח מארגן חיצוני אחד או יותר מאפשר לשחקניות האזוריות להתנהג בצורה אסרטיבית יותר. ייתכן גם שעצם נסיגת המעצמות הגדולות יוצרת סיטואציות ודינמיקות חדשות שמעוררות תחושה של חוסר ביטחון, הגורמת בתורה למעצמות האזוריות לפעול. ייתכן שדבר זה נכון לא רק לגבי מדינות אלא גם לגבי סוגים שונים של קבוצות חמושות לא־מדינתיות, הלוטמות ומתמקצעות במהירות בזכות השתתפותן בסכסוכים אזוריים.

נכון לעכשיו, השחקניות האזוריות העיקריות הן איראן, טורקיה, ערב הסעודית וישראל, וכולן ניצלו את ההאטה בהתפתחות של חלק מהמדינות הערביות, בשל סכסוכים או בעיות חברתיות וכלכליות מחמירות. הגמוניות

שחקנים מדינתיים. בשמונה השנים האחרונות קמו יותר ארגונים חמושים לא־מדינתיים מאשר בשמונה העשורים הקודמים, ובכך נקבעה מגמה שתגדיר את אופי העימותים בעשור הקרוב, משמע את המשך התפשטות של קבוצות מיליציה חמושות. קבוצות כאלה נבנות סביב בריתות אדפטיביות מאוד של יחידות קטנות יותר, עם ביזור של מנהיגות וסמכויות. הן פועלות יותר כמו סטארט־אפ משבש מאשר כמו תאגיד רגיל (Comolli, 2020).

בשמונה השנים האחרונות קמו יותר ארגונים חמושים לא־מדינתיים מאשר בשמונה העשורים הקודמים, ובכך נקבעה מגמה שתגדיר את אופי העימותים בעשור הקרוב, משמע את המשך התפשטות של קבוצות מיליציה חמושות.

העימותים עשויים לגרור גם דרגות שונות של התערבות חיצונית מצד מעצמות אזוריות ו/או עולמיות. כניסת אליטות לאומיות חדשות למגרש המדיני, מאבקן על שטח ומשאבים, כמיהתם להגדרה עצמית שניתן להשיגה רק באמצעות מדינה עצמאית — כל מרכיבי העימות הללו מבטיחים כי אזורים אלה יהפכו מפוצלים יותר ויותר, חרף הגלובליזציה. סכסוכים מתעוררים בדרך כלל על חורבותיהן של אימפריות, בתוך מדינות רב־אתניות, ו/או במקרים שבהם השלטון המרכזי נחלש ומתחיל לאבד שליטה על השטח הריבוני שלו. ההתגייסות האתנית והדתית, תורמת להיחלשות נוספת של יסודות המדינה. ככל שהסכסוך מתפתח כך האלימות מתחילה להיתפס כקבילה בחברה, ורמת התוקפנות הכוללת של המדינה עולה.

בסוגים כאלה של עימותים, זהויות שהפכו לפוליטיות נעשות גם מנוע לסכסוך ("אנחנו" לעומת "הם") וגם כלי מרכזי בידי היריבים. מלחמות רבות של שלוחים או רכיבים שלהם (סוריה, תימן, עיראק, לוב) הן דוגמאות לבריתות אסטרטגיות וטקטיות המבוססות על רכיבים משותפים של זהות (דתית, אתנית, שבטית).

בד בבד, עימותים בין מדינות (איראן-ערב הסעודית, איראן-ישראל, ערב הסעודית-קטר), בין ישירות ובין דרך שלוחים, נמשכים ללא הפרעה. גם להם יש מאפיינים מזהים התורמים לתפיסות מעוותות הדדיות של כוונותיו ותוכניותיו של היריב. לדוגמה, הסכסוך בין ערב הסעודית לאיראן, אשר באופן עקרוני ניתן היה ליישבו בצורה דיפלומטית, הפך לכאורה לבלתי פתיר בשל האופן שבו הוא מתפרש על ידי הצדדים. בשונה ממדינות מפרץ אחרות, ערב הסעודית סירבה להעניק לאיראן סיוע הומניטרי במגפת הקורונה ב־2020, למרות שב־2019 היא השתתפה במגעים עקיפים עם איראן.

הן לא משתתפות בארגונים המציעים שקיפות או פיקוח עליהן, וככלל מחזיקות ברעיונות מעורפלים לגבי כוונות הצד השני, בייחוד מכיוון שהעמים עצמם לא תמיד מסוגלים להעריך באופן רציונלי את שאיפותיהם שלהם. מאז 2010 חלה עלייה במספר העימותים, ללא קשר לאופיים ולאזורם, והפכו למערכתיים יותר ובמהרה למסגרת מאפיינת של היחסים האזוריים. אפילו סכסוך פנימי נוטה להפוך עד מהרה לבינלאומי, ושחקנים אזוריים מדינתיים ולא־מדינתיים נשאבים אליו, מציעים תמיכה לבני חסותם ובד בבד חותרים להגברת כוחם שלהם. עדויות למגמות כאלה ניתן לראות על נקלה בסכסוכים בתימן, בסוריה ובלוב.

ישנן דוגמאות רבות להסלמה. העימות שהוסלם במהירות בין איראן לערב הסעודית כלל התקפות על תשתיות מרכזיות ועל מתקנים תעשייתיים חשובים. ישראל מפעילה באופן יזום כוח צבאי לקידום האינטרסים שלה באזור. החשש שבחסות המלחמה בסוריה איראן תקבל דריסת רגל בסמוך לגבולות ישראל, ובעקבות זאת תגדיל במידה משמעותית את הסיוע שלה לחזבאללה, הביא את ישראל לבצע תקיפות אוויריות תדירות על מתקנים איראניים בסוריה, ובאופן חלקי גם על מטרות של הצבא הסורי. ממשלת עיראק האשימה את ישראל בכך שתקפה את 'כוחות המוביליזציה העממית' שהם בעלי בריתה של איראן הממוקמים בעיראק, ובסיסי מיליציה שיעית ליד בגדאד. טורקיה מצידה מנהלת אסטרטגיה צבאית פעילה בסוריה, בלוב, במזרח הים התיכון ובדרום הקווקז.

באותה מידה בולט הפיצול בין המשתתפים בסכסוכים, בפרט כאשר מפקדים ולוחמים חמושים בשטח לוקחים את העניינים לידיים. אפשר לראות מקרים כאלה כנקודת ציון ברורה לתחילתה של "דה־ריבוניזציה" (de-sovereignization) של מדינות — תהליך שבו הן מאבדות בהדרגה את המונופול על השימוש הליגיטימי בכוח צבאי. במהלך הסכסוך ייתכן שינוי בתפקידים הפונקציונליים, שבמסגרתו קבוצות צבאיות עצמאיות ובלתי חוקיות עשויות להפוך לחלק מהצבא, ובהמשך לשוב ולהתנתק מהמבנים הרשמיים. ארגונים כאלה מאומנים בעזרת נותני חסות חיצוניים והופכים לצבאות מקצועיים למחצה.

הסכסוכים הקיימים כיום במזרח התיכון הם אסימטריים באופן גורף. כבר לפני האביב הערבי היה ברור כי תם עידן המלחמות ה"קלאסיות" בין צבאות סדירים. העימותים של ימינו מתרחשים בשטח של מדינה אחת או של מדינות סמוכות, וטבעם ההיברידי והאסימטרי בא לידי ביטוי באופי השחקנים המעורבים, כלומר שחקנים לא־מדינתיים כמו מיליציות מול

נרטיבים עדתיים מסתירים לעיתים קרובות מניעים פרזאיים יותר, וכי למלחמה הקרה הנוכחית במזרח התיכון יש קשר לתחרות אידיאולוגית, להישרדות משטרים ולמאזן הכוחות האזורי, יותר מאשר לאירועי סאקיפה או לקרב כרבלא. (Soage, 2017, p. 2)

במהלך האביב הערבי הציגה טהראן את המהפכה האסלאמית שלה לא כאירוע שיעי, אלא כמודל לכל העולם המוסלמי. מניעים פרזאיים הם שגרמו לאיראן לא להתמקד באופי השיעי של המהפכה, שכן עד מהרה התברר כי העדכניות מעכבת את יצוא המהפכה האיראנית על גלי התגברות המחאות החברתיות במדינות ערב. בה בעת, בסכסוך שלה עם ערב הסעודית או בפעילויות בסוריה ובעיראק יש לגורם העדתי (השיעי) תפקיד מכריע בקרב בעלי בריתה של איראן (חזבאללה, מיליציות שיעיות). מבחינת ערב הסעודית, הסונה, מנקודת המבט של הוואאבייה, מחזקת את מעמדה של הממלכה כמנהיגת העולם המוסלמי כולו ויוצרת הזדמנויות נוספות לבלימת איראן, המנסה להקרין את השפעתה על הקהילות השיעיות בחלק מהמדינות הערביות. בכך היא גורמת לערב הסעודית לחוש מאוימת מהאידיאולוגיה שמקדמת איראן ואשר מושכת אליה מוסלמים רבים. בפרט, הרטוריקה של טהראן נגד ישראל וארצות הברית מהדהדת את הלך הרוח של הרחוב הערבי והמוסלמי ומערערת את תדמיתה של ריאד, שנוטה לנורמליזציה הדרגתית של היחסים עם ישראל והיא בעלת ברית של ארצות הברית.

האינסטרומנטליזם בשימוש בזהות עדתית הוא נוהג נפוץ בקרב שחקניות המזרח התיכון, והוא בא לידי ביטוי בברית איראן-סוריה. אף שמקובל להאמין כי שתי המדינות חולקות זהות שיעית משותפת, בפועל הקשר ביניהן אינו מבוסס כל כך על גורמים עדתיים אלא על שיקולים פרזאיים. הבסיס השיעי של הברית נראה רעוע: רק בשנת 1973 הכיר האימאם הלבנוני מוסא א-סדר בעלווים כבני הקהילה השיעית, לבקשתו של הנשיא חאפז אל-אסד. ההכרה בהשתייכות לשיעה, כלומר זהות עדתית מוגדרת, פתרה לאסד כמה משימות מדיניות מעשיות: שילוב ארצו בקהילה המוסלמית הרחבה; לגיטימציה לשלטונו בקרב האליטה השלטת במדינה; והרחבת טווח בעלות הברית הפוטנציאליות. ההתקרבות לאיראן סיפקה יתרונות נוספים הן למשטר הסורי והן לאיאתולות האיראניות, המבודדות בזירה הבינלאומית. הזיקה העלווית-שיעית מעניקה לממשלתו של בשאר אל-אסד את תמיכת השלוחים השיעים של איראן. המנהיג הסורי יכול לנצל גם את תורת ההתנגדות של

גישה בלתי מתפשרת זו נובעת מתפיסת הסכסוך כמשחק סכום אפס. לדברי ג'יימס מ. דורסי, "פתרון המלחמות הנגדרות במזרח התיכון מחייב ויתור על גישות המתייחסות לסכסוכים כאל משחק סכום אפס, ומעורבות של כל השחקנים האזוריים והחיצוניים. כדי להשיג זאת השחקנים יצטרכו להכיר בכך שבמובנים רבים, התפיסות משני צידי המפרץ הן תמונת ראי זו של זו: כל צד רואה בצד השני איום קיומי" (Dorsey, 2020, p. 1).

הרטוריקה של טהראן נגד ישראל וארצות הברית מהדהדת את הלך הרוח של הרחוב הערבי והמוסלמי ומערערת את תדמיתה של ריאד, שנוטה לנורמליזציה הדרגתית של היחסים עם ישראל והיא בעלת ברית של ארצות הברית.

זהויות עדתיות ודתיות, למרות הדמיון הפונקציונלי ביניהן לבין גורמים אחרים של זהות קולקטיבית, עדיין שומרות על המאפיינים הייחודיים שלהן. "דת יכולה להגדיר מציאות... היא קושרת בין הגדרות קוגניטיביות של מציאות אולטימטיבית לבין מבנים המגובים ברגש ובמחויבות. בכך היא יכולה לתת הרשאה, לגיטימיות, יכולת ואף תביעה לפעולה אלימה אל מול איומים מידיים, חילול סמלים קדושים ואחרות [otherhood] קיצונית" (Brubaker, 2015). גורמים דתיים ועדתיים יכולים להפוך עימותים להתנגשות בין ערכים, אולם השימוש שנעשה בהם הוא אינסטרומנטלי ופרזאטי ומשקף את המשימות שחשובות לאליטות, כמו הצורך למצוא בעלי ברית ולעגן את העימות בתרבות ובערך. ממד עדתי צובע את הסכסוך בצבעיו אולם אינו בשום אופן הגורם לו, ובמצבים מסוימים אינו מונע נורמליזציה והתקרבות בין יריבים לשעבר, המוכתבים משיקולים פרזאטיים. ההתנגשות בין איראן לערב הסעודית אינה תוצאה של פערים בתפיסות עולם, ולא ניתן לראות בתהליכי הרדיקליזציה אך ורק תוצר של אמונה דתית או של התרבות האתנית שמאחוריה. אנה בלן סואג מציעה הערכה מפורטת לסכסוך:

כאשר עדתיות מתפרצת היא הופכת לנבואה המגשימה את עצמה, ודה-הומניזציה של האחר מחמירה את ההיקף והאכזריות של פעולות האיבה. אף על פי כן, הבנה מלאה של המצב מחייבת לחזור להקשר ההיסטורי והגיאופוליטי שהביא לעלייה בסכסוכים העדתיים בעשור האחרון. יישום כזה יגלה כי

בכך שעבור הציבור, הנושא הפלסטיני נותר בראש סדר העדיפויות וישראל היא אויב היסטורי. למרות שחלה דחיקה ברורה של הסוגיה הפלסטינית לשוליים, היא נותרה על סדר היום ותובעת תשומת לב בינלאומית. באשר לישראל, תפקידה החדש כ"ספקית ביטחון" עשוי להתגלות כמורכב למדי לנוכח הסכסוך המתמשך, ועל רקע המחויבות המסורתית של השותפות החדשות של ישראל לעולם הערבי והמוסלמי.

אויב משותף יכול לשמש מניע להתקרבות בין יריבים ותיקים. העובדה שגם ישראל וגם ערב הסעודית מעורבות בסכסוך הדדי עם איראן וחוששות מפני העלייה במעמדה האזורי של טורקיה תרמה להתחממות הדרגתית של היחסים ביניהן.

המגמה החדשה של נורמליזציה ביחסים צמחה בהשפעת החלטות מדיניות פרטניות, שבהדרגה הצטברו לכדי מערכת חדשה של אינטראקציות אזוריות: ההסכם שנחתם בין ישראל וירדן באוגוסט 2020 לפתיחת נתיבי טיסה נוספים בשמי שתי המדינות, כולל קווים חדשים בשמי ישראל עבור קטר, עיראק, ערב הסעודית, איחוד האמירויות הערביות ובחריין (Blumenthal, 2020); וההסכם עם סודאן, שנחתם בעקבות הסכמי אברהם ופותח גם הוא נתיבים חדשים לטיסות ישראליות. ההסכמים הם עדות להשתלבות הגוברת של ישראל במזרח התיכון.

סיכום ומסקנות

המגמות שנדונו במאמר זה, המתפשטות בהדרגה במזרח התיכון, מאותתות על שינויים מהותיים במאזן הכוחות ומשמשות הוכחה ברורה למאמצי התגברות על מחסומים פסיכולוגיים ארוכי שנים. הרולד סונדרס, מאדריכלי קמפ דייוויד, קרא להם "החומות האחרות" ("The other walls") (Saunders, 1991). זרמים איטיים כאלה אינם בהכרח בלתי הפיכים, אך הם חדשים באזור ונראים מבטיחים. הם מצביעים על כך שהמדיניות האזורית הופכת עצמאית יותר. המחקר המתמשך על היחסים הבינלאומיים באזור מלמד שהם לא תמיד מעתיקים מגמות עולמיות, נהפוך הוא, הם יכולים אפילו להקדים אותן ולקבוע את הטון. נורמליזציה של היחסים במזרח התיכון נותנת לנו הצצה לטיבה של היציבות האזורית המיוחלת. אם המתיחות יכולה להתפוגג במזרח התיכון, אזור שבע סכסוכים ותהפוכות, הרי בעתיד יוכלו פעולות פרגמטיות ואחראיות מצד שחקניות עולמיות להגיע גם סערות ומתחים בינלאומיים.

חזבאללה, שבאופן מסורתי שימשה כלי לגיוס פוליטי של השיעים בלבנון.

המוסדות הפוליטיים בעיראק שהוקמו על בסיס עדתי (שיעי) לאחר הפלישה האמריקאית התגלו כבלתי כשירים וחסרי יכולת להבטיח ביטחון ופיתוח יציב. התגובה הייתה עלייתו של ארגון המדינה האסלאמית (במקור דאע"ש – המדינה האסלאמית בעיראק ובסוריה) – ארגון טרור שמשך אליו סונים שנדחקו לשוליים הפוליטיים, בעיקר אנשי צבא לשעבר מעיראק ופעילי תנועת הבעת'.

גם לסכסוך בתימן יש מאפיינים של התנגשות זהויות, אך שם הסכסוך יותר מורכב ומרובד, וכולל לא רק ממדים עדתיים אלא גם שבטיים וטריטוריאליים. כוחות פנימיים וחיצוניים משתמשים בזהויות אלה באופן פרגמטי ביותר. כתוצאה מכך, הסכסוך שם נתפס לעיתים כמלחמת שלוחים עם ביטוי עדתי, המשקף את העימות בין איראן לערב הסעודית.

על פוליטיקת הזהויות שנמצאת בשימוש נרחב של מפלגות במזרח התיכון יכולות להאפיל מטרות חברתיות משותפות. למשל, במהלך סתיו 2019 חברו יחדיו שיעים וסונים בעיראק, שהפגינו נגד הדומיננטיות האיראנית (Belen'kaya, 2019). המאבק בשחיתות בלבנון מילא תפקיד מאחד עבור קבוצות עדתיות ודתיות שונות.

נורמליזציה כשלב בדרך למאזן כוחות אזורי חדש

אויב משותף יכול לשמש מניע להתקרבות בין יריבים ותיקים. העובדה שגם ישראל וגם ערב הסעודית מעורבות בסכסוך הדדי עם איראן וחוששות מפני העלייה במעמדה האזורי של טורקיה תרמה להתחממות הדרגתית של היחסים ביניהן. בעידוד תמיכה אמריקאית חתמו איחוד האמירויות הערביות, בחריין, סודאן ומרוקו על הסכמים עם ישראל. חשוב מכך, נורמליזציה כזו של היחסים ניתן לייחס למגמות של מודרניזציה, שגם הן החלו לבלוט באזור. הן מסמנות התגברות על דעות קדומות ישנות וצמיחת קשרים צבאיים-מדיניים וטכנולוגיים חדשים בין מי שהיו בעבר יריבות. הסכמי שלום מבשרים אלה יצרו מאזן כוחות חדש במזרח התיכון.

משקיפים אחדים אף סבורים כי למוחמד בן זאיד, הידוע בכינויו MBZ, יש תוכנית שאפתנית מרחיקת לכת לברית אסטרטגית מלאה בין המדינות הסוניות המתונות לבין ישראל, כאשר ארצות הברית תורמת לחבילה הכוללת עם מכירות נשק מסיביות (Baskin, 2020). בכל מקרה, הכללת ישראל במערך הביטחון של ממלכות המפרץ תביא עימה אתגרים חדשים עבורן ועבור ישראל. מבחינת הערבים, השלום החדש מדגיש שקיימת משימה קשה של הכשרת דעת הקהל, בהתחשב

- Comolli, V. (Ed.) (2020). *Armed Conflict Survey 2020*. (2020). International Institute for Strategic Studies, 14.
- Dorsey, J. M. (2020). Turning Gulf security upside down. *Middle East Insights* 238, 4.
- Dynkin, A.A., & Baranovsky, V. G. (Eds.) (2019). *Russia and the world: 2020. Annual Forecast: Economy and Foreign Policy*. A, project leads. IMEMO, 99.
- Manukov, S. (2020). China has been strengthening its economic influence in the Middle East. *The Expert*. <https://expert.ru/2020/08/12/kitaj/> [in Russian].
- Ministry of Education (China) (2019, April 18). *Statistical report on international students in China for 2018* http://en.moe.gov.cn/documents/reports/201904/t20190418_378692.html
- Saunders, H.H. (1991). *The other walls: The Arab-Israeli peace process in a global perspective* (2nd ed.). Princeton University Press.
- Sela, O., & Friedman, B. (2020, October 19). The impact of the coronavirus on the Chinese Belt and Road Initiative in the Middle East. *Valdai Discussion Club*. <https://bit.ly/3aiLrn0>
- Soage, A. B. (2017). What is really behind the Saudi-Iranian cold war? *Documento de Opinión* 71, 2. <https://bit.ly/34k7ea1>

פרופ' אירינה ד' זבייגלסקיה, דוקטור במדעים (היסטוריה), עומדת בראש המרכז ללימודי המזרח התיכון והיא עמיתת מחקר ראשית במרכז ללימודי צפון אמריקה במכון לכלכלה עולמית ויחסים בינלאומיים של האקדמיה הרוסית למדעים. מכהנת כפרופסור במכון הממלכתי ליחסים בינלאומיים של מוסקבה במסגרת משרד החוץ הרוסי (MGIMO). תחומי התמחותה כוללים היסטוריה בת־זמננו, סכסוכים, יחסים בינלאומיים ונושאי ביטחון במזרח התיכון ובמרכז אסיה. פרופ' זבייגלסקיה חברה במכון IISS וחיברה למעלה מ־250 פרסומים וביניהם ספרים, פרקים בספרים ומאמרים.

מקורות

- Baskin, G. (2020, September 16). The conspiracy theory of the UAE-Israel agreement. *Jerusalem Post*. <https://www.jpost.com/opinion/the-conspiracy-theory-of-the-uae-israel-agreement-642553>
- Belen'kaya, M. (2019, November 4). Iran go out! *Kommersant*. <https://www.kommersant.ru/doc/4148489#id1818219> [in Russian].
- Blumenthal, I. (2020, August 10). From Friday: Iraq and Saudi-bound planes in Israeli airspace. *Ynet*. <https://www.ynetnews.com/article/S1kFmKhUD>
- Brubaker, R. (2015). Religious dimensions of political conflict and violence. *Sociological Theory* 33(1), 1-19. <https://doi.org/10.1177/0735275115572153>